

Ольга МІКУЛА

УКРАЇНСЬКІ КОЛЯДКИ В ДОСЛІДЖЕННІ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ

Так склалося, що основна фольклористична праця Олени Пчілки (О. Косач) "Українські колядки", опублікована у чотирьох номерах журналу "Киевская старина" за 1903 р., ще дотепер практично невідома сучасній науці. Зрозуміло, що окремі вчені у своїх дослідженнях українських колядок час від часу згадували прізвище матері Лесі Українки, але чи не всі вони перебували під магічним враженням різко негативної рецензії визначного українського фольклориста В. Гнатюка в "Записках НТШ" за 1904 р., котрий виділив кілька головних, на його думку, недоліків праці. Найбільш суттєвою з них, за В. Гнатюком, є те, що Олена Пчілка не бачить різниці між фольклорними колядками і церковними колядами. Гнатюк при цьому зазначав, що "у нас знає її (себто різницю.– *О.М.*) майже кождий селянин, називаючи штучні пісні, співані переважно в церкві і зложені на теми різдва Христового <...> – колядами, а народні пісні, не співані ніколи в церкві, лише попід вікнами <...> – колядками, щедрівками..." [1, с. 27] Другою "важною хвилю", на думку фольклориста, є негативне ставлення дослідниці до порівняльного методу.

Разом з тим уже саме ім'я Олени Пчілки та наукова серйозність її дослідження мали б змусити фольклористів з належною увагою поставитися до цієї праці, яка є етапною у дослідженнях поезики цього унікального жанру.

Олена Пчілка здавна виявляла дослідницький інтерес до народної творчості. В автобіографії вона згадувала: "Ще в гурті брата Михайла я захопилась етнографією. Цей нахил до записів етнографічних я привезла з собою у Звяглі. Та який багатий ґрунт для цього знайшла я на Волині! Вся ця країна, а особливо той куточок – Звягельщина, просто чарували мене" [2, с. 20]. Саме на Волині вона записала дуже багато народних пісень, обрядів, зібрала велику колекцію народного орнаменту. А згодом з'явилися такі її фольклористичні та етнографічні праці, як "Украинский народный орнамент. Вышивки, ткани, писанки" (1876), "Отживающая или начальная форма вертепной драмы" (1883), "Украинские колядки" (1903), "Відродження кобзи" (1907).

Фундаментальною студією Олени Пчілки є "Украинские колядки". На той час було небагато узагальнюючих наукових досліджень обрядових пісень, зокрема колядок (можна назвати хіба що дослідження О. Потебні та О. Веселовського), але українська фольклористика нагромадила вже тоді чимало збірників народних пісень, що охоплювали і пісні зимового обрядового циклу. Серед них: "Украинские народные песни" (1834) М. Максимовича, "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (Т. 1-2, 1878) Я. Головацького, "Этнографическо-статистическая экспедиция в Юго-Западный край. Труды и материалы..." (Т. 3, 1889) П. Чубинського.

У своїй праці Олена Пчілка не лише подала тексти колядок, а й зробила загалом вдалу спробу їхнього осмислення. Авторка поставила низку актуальних на той час проблем, пов'язаних із дослідженням колядок.

Українські фольклористи другої половини XIX ст. практично не розмежовували колядки і щедрівки, вважаючи термін "щедрівки" більш архаїчним. Аналогічної думки додержується і Олена Пчілка. Ось що вона писала з цього приводу: "...Колядки" и "щедрилки", повидимому, – синонимы, да и содержание их – одинаковое, за исключением очень небольшого числа щедрилок, относящихся к св. Василью..." [3] Тому у своїй праці дослідниця багато щедрівок відносить до колядок. Відомо, що колядки виконують від Різдва і до Нового року, а щедрівки на Новий рік і на другий Свят-вечір. Про це згодом писав і М. Сумцов у "Хрестоматії по українській літературі" (1922). Окрім того, колядки і щедрівки мають різну структуру вірша: колядка – 5 + 5 + рефрен, а щедрівка – 4 + 4 + рефрен. Колядувати могли і дівчата, і хлопці, і старші люди, а щедрувати – лише діти або дівчата. Сучасна українська фольклористична наука також схиляється до думки, що це різні жанри (О. Дей, О. Курочкін).

У фольклористиці є різні думки щодо походження терміна "колядка". Олена Пчілка підходить до цієї непростої проблеми по-своєму. Вона заперечує судження О. Веселовського та М. Коробки про те, що українська "колядка" походить від римської назви нового року "calendae januarie". Водночас вона погоджується з тим, що така думка має право на існування, проте лише як гіпотеза. Як доказ того, дослідниця звертає увагу на те, що в абхазців новий рік називається "коланда", а тому "сходність с римскими "календами" названий "chalendes" – у французов, "calendas" – у провансальцев, "colinda" – у румынов, "koleda" – у южных славян теряет значение... Таким образом, новейшие этнографические и археологические данные могут и относительно "коляды" и "колядок" опровергать мнение, что они пришли к нам непосредственно из классического мира <...>; можно выводити преимущество в этом случае от более далёких народов, но состоящих в более культурном родстве, причем корни слов и римских календ, и наших коляд, и абхазской коланды окажутся сближенными в древнейших корнях пра-языка далёкой родины – иранской" [3, № 1, с. 162]. Прикметно, що таку думку згодом (1928) підтримав Кс. Сосенко [4, с. 41-47, 94-97].

Не можна не погодитися із ще одним аргументом Олени Пчілки щодо походження терміна "колядка". Вона зазначає, що остаточний висновок про генетичну залежність українських колядок від римських "календ" мав би ґрунтуватися принаймні на звичайному текстовому порівнянні цих жанрів. Оскільки "календи" не збереглися, то і такий висновок, як вважає дослідниця, буде непереконливим. На думку Пчілки, висновок про звукову близькість термінів також не є доказом спорідненості колядки і календи.

Олена Пчілка висловлює припущення, що слово "колядка", скоріше всього, слов'янського походження. Вона пов'язує його зі словом "коло", яке має "непосредственное отношение к солнечному мифу и празднику нового года" [3, № 6, с. 387]. Можна сказати, що такий висновок походить від слушного припущення М. Костомарова, котрий у праці "Славянская мифология" писав: "Полагаю же, что имя Коляда вовсе не произошло от Calendae, а скорее однозначенательно с словом Иола, означающим колесо – круг солнца; то же значит и Коляда от коло – круг, колесо" [5, с. 249].

У своєму дослідженні Олена Пчілка пропонує таку класифікацію колядок:

1) колядки-веснянки; 2) колядки-легенди; 3) колядки-вірші.

Коротко охарактеризуємо кожен з цих груп.

1. КОЛЯДКИ-ВЕСНЯНКИ.

Підставою для виділення в окрему групу "колядок-веснянок" для Олени Пчілки було те, що колядка пов'язана зі святом народження нового сонця, а відтак і нового року. Тому "весть о весне, конечно, должна будить чувство довольства, жизнерадостности, – которыми и проникнуты колядки первого типа" [3, № 1, с. 163].

Звідси авторка виводить основні мотиви колядок-веснянок: весільні та військові. Дослідниця досить детально спинається на характеристики цих мотивів, зазначаючи, що у "весільних" колядках йдеться про "женихання" та ідеальне кохання. Ось один із прикладів:

Ой в ліску-ліску, та й на моріжку,
 Рай-Рожество! (после каждого стиха)
 Ой там Гануся волики пасе.
 Прийшло до єї три пахолики:
 Одно пахоля – конем виграє,
 Друге пахоля – золоті дає,
 Третє пахоля – за ручку бере.
 Одному коня та й завернула,
 Другому дару назад вернула,
 Найкращому перстеник дала,
 Перстеник дала, поцілувала.

(с. Незвир, Луцкий уезд) [3, № 1, с. 163]

Дослідниця стверджує, що ця колядка своїм початком подібна до відомих веснянок "Ой там на моріжку" та "Ой весна, весна, весняночка, Де твоя дочка паняночка? Погнала бички".

Мотив "предпочтения милого, большого успеха его у девушки" [3, № 1, с. 168], за Оленою Пчілкою, зближує колядки-веснянки з деякими весільними піснями. У цьому плані можна говорити саме про типологічність мотивів, а не структури. Для прикладу дослідниця зіставляє майже ідентичні за змістом твори – колядку "Ой літала чорна галка по полю" і весільну пісню "Ой літає чорна галочка по полю" [3, № 1, с. 169-170]. Цікаво, що колядка не має ніяких формальних рис і характеристик свого жанру. Така близькість колядок-веснянок і весільних пісень, вважає Олена Пчілка, "сильно подрывает идею происхождения колядования от римских календ: с последними наши свадебные песни не обязаны иметь общность, если же имеют общие мотивы с колядками, то значит, относятся к культу, в котором потонут и римские календы <...>, как в более древнем, арийском" [3, № 1, с. 170].

У колядках на військову тематику дослідниця виділяє й любовний, еротичний елемент. Грушевський також у колядках та щедрівках про військові походи знаходить еротичні риси, вказуючи на те, що еротика була привілеєм вояків [6, с. 250]. Викрадення дівчат було закономірним явищем у багатьох слов'янських племен, про що йдеться і в "Повісті минулих літ" [7, с. 8-11]. Такі мотиви є і в українських колядках:

Ой рано, рано кури запіли,
 Святий вечор, кури запіли!
 А ще найраній Хведорко устав;
 Хведорко устав, в звони зазвонив,
 В звони зазвонив, братте побудив;
 Вставайте, братте, бо вже й не рано,
 Та поїдемо в чистое поле,
 Уполюємо в полі сокілку,
 В полі сокілку, Хведоркові жінку!

(с. Запрудье, Ковельский уезд) [3, № 1, с. 164-165]

Варіанти цієї колядки є у збірниках П. Чубинського "Этнографическо-статистическая экспедиция в Юго-Западный край. Труды и материалы" (т. 3, с. 76) та Я. Голловацького "Народные песни Галицкой и Угорской Руси" (т. 1, с. 133).

Олена Пчілка не погоджується з думкою М. Сумцова про те, що "малорусская колядка серьёзна, и эротический элемент почти не коснулся её" [8, с. 251]. Ми вже переконалися, що саме любовний мотив "служит даже основой колядок-веснянок" [3, № 1, с. 171]. У той же час вона зауважувала, що українська колядка здебільшого є дуже стриманою й естетичною у вираженні любовних почуттів. Тому в дослідженнях О. Веселовського, який порівнював українські та румунські колядки, Олену Пчілку зацікавили не лише спільні мотиви (наприклад, молодець сідлає коня), а й те, що румунські колядки мають більш пристрасний характер. В українських колядках-веснянках такого вираження "вакхічної страсності" немає.

Слушною є також думка Олени Пчілки про те, що колядки на військову тематику подібні до аналогічних веснянок, у яких також ідеться про подвиги, поєдинки молодців, збори на війну. Одна колядка такого типу потребує особливої уваги. Йдеться про колядку "Була вдова близько двора", у якій головною особою є не парубок, а дівчина:

Мати дочку уряджала,
Уряджаючи наувчала:
– Моє дитє а Настусенько,
Поїдь, поїдь на войноньку!
Наперед війська не вибивайся,
Назад війська не оставайся:
Наперед війська – намовонька,
Назад війська – погононька,
Насеред війська – розмовонька.
Вона мати не послухала,
Наперед війська виїхала,
Ой виїхала ще й викрикнула,
Шабелькою та вимахнула.

(с. Облапы, Ковельский уезд) [3, № 1, с. 174]

Олена Пчілка зазначає: "Оригинальность этой колядки заключается в том, что в ней действующими лицами являются одни женщины и что отважным воином является – девушка (наши укр. Амазонки, Валькирии...)" [3, № 1, с. 174]. Мабуть, тут є відгомін матриархату: жінки займалися не лише домашніми справами, а й ходили у військові походи. І. Франко ж вказував на мандрівний характер цього сюжету [9, с. 94].

Примітно, що мотив про дівчину-воячку зберігся і до нашого часу. Один із таких унікальних зразків записав і всебічно дослідив Іван Денисюк. Учений на основі історичних джерел, давніх арабських та грецьких писемних пам'яток, українських літописів простежує розселення амазонок на території України. І додавши до цього фактичного матеріалу ще фольклорні дані, зокрема, зібрані на Волині колядки, купальські та петрівчані пісні про "войсько дівочькоє", окремі обрядові дії та героїв весільної драми, свідчення старожилів, І. Денисюк аргументовано доводить, що амазонки існували саме на Поліссі [10, с. 4-15, 18-24].

Отже, як бачимо, це підтверджує висновок Олени Пчілки про те, що коріння колядки "Була вдова близько двора" сягає "младенческой жизни народа".

Дослідниця вказує на ще одну особливість колядок цього типу – мелодику. Це мажорні пісні, які виконуються у швидкому темпі. Вони – веселі, світлі, не мають у

собі нічого набожного.

2. КОЛЯДКИ-ЛЕГЕНДИ

За Оленою Пчілкою, це пісні, в яких з'являється уже християнський елемент. Але цього, на наш погляд, замало для пояснення назви, адже йдеться і про пісні, в яких є язичницькі мотиви. Мова про ремінісценції із українських поганських міфів, легенд, переказів про створення світу, про небесні світила-божества і сили природи (сонце, місяць, зорі, дощ) тощо. Як зазначив М. Сумцов, колядки "состоят, как известно, преимущественно в прославлении сил и явлений природы. Главную роль в них играет солнце <...>. В колядках земледелие поставляется в зависимость от солнца и дождя" [11, с. 99]. Аналогічну думку висловлював і М. Грушевський, зазначаючи, що мотиви гостювання сонця, місяця, дощу в світлиці господаря мають спільне походження, спільне генеалогічне "дерево життя" [6, с. 236]. Підтвердженням цьому є колядка:

Ой там на горі світлонька стоїть.
 Ой дай Боже!
 А в тій світлоньці троє віконців:
 В першій віконці – яснее сонце,
 В другій віконці – ясенький місяць,
 В третій віконці – дрібенький дощик.
 Чим ся похвалить яснее сонце?
 – Ой як я зйду рано на зорі,
 Та врадуються гори, долини,
 Гори, долини й весь мир на землі.–
 Чим ся похвалить ясенький місяць?
 – Ой як я зйду темної ночі,
 То в радується весь звір у лісі,
 Весь звір у лісі і гість в дорозі,
 Гість у дорозі і риба в морі.–
 Чим ся похвалить дрібенький дощик?
 – Ой як я впаду три рази на яр,
 То в радується жито, пшениця,
 Жито, пшениця, всяка пашниця.–
 Ой дай Боже!

(Новоград-Вольнянський уезд) [3, № 4, с. 133]

Здається, Олена Пчілка відчуває неповноту своєї думки, зазначаючи, що "християнський елемент являється в колядках внаслідок <...> в совершенно своеобразном виде: он воплощает в себе черты культа языческого, со всею его непосредственностью представленый, образов и выражений в слове" [3, № 4, с. 133]. Очевидно, підставою для об'єднання колядок-легенд в одну групу було те, що імена сонця, місяця, дощу часто замінювали іменами Господа або святих, зокрема Юрія, Миколи, Петра, Іллі, хоча тексти колядок не змінювалися. Аналогічними до язичницьких залишалися і функції Христа й святих. А відтак колядки, які дослідниця об'єднала в один тип, варто було б все ж поділити принаймні на дві групи: колядки з язичницькими та з християнськими мотивами.

Риси християнства більш помітні в тих колядках, в яких розповідається про Діву Марію і народження Ісуса Христа, втечу їх від переслідувань Ірода чи жидів. У них Пчілка виділяє дуже цікаві символи "рожевого саду", "квітки з рожі" чи просто "рожі", яка є "одним из любимых в наших обрядовых песнях символом девичьей

красоти и вообще девичества" [3, № 4, с. 133]. Можливо, це пов'язано з непорочним зачаттям Діви Марії. Ось приклад такої колядки:

Ой там на горі церковця стоїть,
З трьома вікнами, з трьома дверями,
А у церковці престоли стоять,
За престолами святії сидять:
За першим столом сидить Сус Христос,
За другим сидить святе Ілія,
За третім столом Діва Марія.
Над Сусом Христом янгол співає,
Над святим Іллем свічка палає,
Над Марією рожка процвітає,
А з теї рожі та вилетів птах,
Полетів же він по-під небеса,
Єму небеса розтворитися,
Усі янголи уклонитися.

(Ковельський уезд) [3, № 4, с. 149]

Дослідниця висловлює припущення, що слово "рожа" увійшло в колядки через звукову близькість із словом "Рожество", що в деяких колядках символізує Різдво. Прикладом цього є уривки з колядки:

А третій цар золотую квітку дав.
Тож не квітка, тож святе Рожество
Всьому миру воно радість принесло.

(Звягель – Новоград-Волинск) [3, № 4, с. 150]

Цікавим є твердження авторки і про те, що народна колядка-легенда зображує "Рожество" не як подію, а як особливе міфічне божество. Як доказ, Олена Пчілка наводить колядку "А всі святії ослоном сіли" зі збірника П. Чубинського, яка починається так:

А всі святії ослоном сіли
Тільки нема святого Різдва... [3, № 4, с. 151]

У колядці розповідається про те, як святий Петро пішов шукати Різдво і як натрапив на "чудо-чудное, вогнем страшнее", яке і виявилось цим міфічним божеством.

Цей образ зацікавив багатьох учених. Так Ксенофонт Сосенко звернув увагу саме на вогняне ество Різдва. Він зазначив, що ця "мітологічна постать, що орудує силою природи, в тім разі вогнем, має сповнити свою місію" [4, с. 59]. А ця місія полягає у створенні світу. Отже, постать Різдва у цій колядці є творчим началом, причиною народження світу.

Далі дослідниця вказує на те, що християнство внесло у цей тип колядок моралізуючий елемент. На противагу колядкам-веснянкам, у яких домінують мажорні настрої, зміст колядок-легенд більш філософський, у них нерідко звучить морально-етичний мотив. Свою думку Олена Пчілка аргументує таким прикладом:

Ой сів Христос та вечеряти,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Прийшла до його та Божая мати.
Ой сину мій, сину милий!
Прошу ж тебе ключі дати. –
На що, мати, ключі дати? –

Грішні душі випускати,
На світ божий погуляти.
Тільки ж теї не пустити,
Що тяженько зогрішила
І покути не зложила:
Що батенька не слухала,
Рідну неньку зневажала
І простити не вблагала,
Що п'яниці не гляділа,
Що сироту окривдила.

(Звягель – Новоград-Волинск) [3, № 4, с. 155-156]

3. КОЛЯДКИ-ВІРШІ

Найбільшими є кінцеві розділи дослідження, які присвячені колядкам-віршам. Тут, за справедливим зауваженням В. Гнатюка, багато зайвого, хоча й цікавого матеріалу. Це застереження вченого торкалося того, що Олена Пчілка до колядок віднесла і церковні коляди. Свою позицію дослідниця мотивувала тим, що пісні, які співають у церкві на Різдво (з "Богогласника") дещо відрізняються від подібних творів, що виконують колядники під вікнами. Тобто вони пройшли певний процес асиміляції. Однак ці зміни не такі суттєві, щоб можна було вважати колядками такі твори, як "Нова рада стала", "Дар нині пребогатий", "Предвічний Бог на землі вродився" вважати колядками. Можливо, однією з причин віднесення до колядок церковних коляд було те, що багато з них виконувалися простою народною мовою, тому легко прижилися серед людей. І. Франко зазначав, що "в деяких околицях народ зовсім перезабув стародавні колядки світські, а співає тільки ті книжні, церковні" [12, с. 7]. Авторами цих пісень були братчики, монастирські послушники, дяки. "Все се народ бідний, робучий, покривджений долею" [12, с. 16]. Тому такі книжні коляди стали близькими народові і увійшли в його репертуар.

Незважаючи на неприйняття порівняльного методу, Олена Пчілка все ж зіставляє польські та українські колядки. Вона дійшла висновку, що "не только наши писатели <...> брали за образец польские псалмы для своего письменного круга, но и люди из народа нашего – брали их, эти костельные koledy, для себя, в свой репертуар "набожного" колядования..." [3, № 5, с. 220-221]. На нашу думку, така близькість польських і українських колядок пояснюється західноєвропейським (у тому числі і польським) впливом.

Далі Олена Пчілка розглядає різдвяні гумористичні вірші XVII–XVIII ст. За її словами, гумористичні вірші "очень разнообразны по своему составу и когда ближе и подробнее присмотрется к ним, тогда видно, что одни несомненно чисто народные, сочиненные простейшими колядниками, другие могли быть произведениями школьников, а третьи м. б. совсем уж письменных людей" [3, № 6, с. 371]. Для українського народу Різдво – це дуже велике свято, а тому народні колядки відзначаються величальним характером, а гумористичні риси у них звичайно трапляються рідко. Очевидно, твори, які навела Олена Пчілка [3, № 6, с. 371-372], складені семінаристами, мандрівними дяками. Колядуючи по селах, вони своєю творчістю заробляли собі на хліб, а оскільки вірші були складені простою українською мовою і за характером близькі до народних пісень, тому швидко почали побутувати серед народу.

Праця Олени Пчілки "Украинские колядки" заслуговує на увагу сучасної української фольклористичної науки. Це її найбільше за обсягом дослідження, в якому на прикладах волинських зразків викладено думки і погляди авторки щодо

проблем вивчення колядок. Цікавими є класифікація жанру, яка нічим не нагадує традиційні системи класифікації (за адресатом і за мотивами), а також і сам аналіз окремих типів колядок. Праця Олени Пчілки є вагомим внеском у розвиток тогочасної фольклористики, а її думки цікаві та цінні і для сучасних учених.

-
1. *Гнатюк В.* [Рецензія] Пчілка Олена. Украинские колядки // ЗНТШ.– Львів, 1904.– С. 60.
 2. *Пчілка Олена.* Оповідання. З автобіографією.– Харків, 1930.
 3. *Пчілка Олена.* Украинские колядки (текст волинский) // Киевская старина.– 1903.– № 1.– С. 157. Далі, посилаючись на цю працю, вказуємо номер журналу та сторінки.
 4. *Сосенко Ксенофонт.* Різдво-Коляда і Щедрий вечір.– К., 1994.
 5. *Костомаров М.* Славянская мифология // Костомаров М. Слов'янська міфологія.– К., 1994.
 6. *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т.– К., 1993.– Т. 1.
 7. *Літопис Руський.*– К., 1989.
 8. *Сумцов М.* Научное изучение колядок и щедривок // Киевская старина.– 1886.
 9. *Франко І.* [Коментар до] Пчілка Олена. Колядка про дівчину-воячку // Житє і слово.– Львів, 1894.– № 1.
 10. *Денисюк І.* Амазонки на Поліссі.– Луцьк, 1993.
 11. *Сумцов М.* Хлеб в обрядах и песнях.– Харьков, 1885.
 12. *Франко І.* Наші коляди // Франко І. Збір. творів: У 50 т.– К., 1980.– Т. 28.

Olha MIKULA
UKRAINIAN CHRISTMAS CAROLS
IN THE STUDY OF OLENA PCHILKA

A paper has been written on a long before concealed study of Olena Pchilka "Ukrainian Christmas carols"; attention has been paid to the researcher's original estimations regarding the classification of Christmas carols, the origin of their titles and characteristic motifs.

Стаття надійшла до редколегії 04.11.98